

Osmanlıdan Cumhuriyete Kadın *

Kemalist reformların Türk kadınlarının yaşamında mümkün kıldığı değişiklikler tartışması, genellikle bu reformların «üstyapısal» niteliği etrafında gelişiyor. Bu yaklaşımlarda «üstyapı», «yüzeysellik»le ve de «topluma nüfuzda sınırlılık»la eşanlamlı olarak kullanılıyor. Bu reformların, dünya kapitalizminin yörüngesine oturmakta olan Osmanlı - Türk toplumuna gerekli hukuk ve devlet çerçevesini sağladıkları üzerinde haklı olarak duruluyor. Ancak tartışmaların gözden kaçırdığı önemli nokta, bu reformların, sözkonusu kapitalizmin temel taşıını ithal edememesidir. Bu temel taş, meşruiyeti devletçe de benimsenmiş serbest pazar mekanizmalarının, özerk iktidar odaklarının varlığından oluşur. Oysa Osmanlı yapısının önemli özelliği (ki bunun mirası Türkiye Cumhuriyetinde ağırlığını uzun süre hissettirecektir), bu gibi kurumlara, onların serbest işleyişine bir türlü tam izin veremeyişidir. Bu kurumların eksikliğinden özel bir devlet - kadın ilişkisi kaynaklanır ki, Kemalist reformların üst-yapısal - yüzeysel/temel - radikal karşıtlığı çerçevesinde yapılan tahlillerini geçersiz kılar¹.

1. Kadın Bedeninin Kentte Fermanlarla Sahnelenmesi

Osmanlı İmparatorluğunda 16. yüzyıldan 19. yüzyıla, hattâ 20. yüzyılın başlarına kadar, devlet tarafından, kadınların kentte

(*) Bu yazıma yardımı için Saime Tuğrul'a teşekkür ederim.

(1) Bu konuyla ilgili ayrıntılı tahliller şu yazılarda işlenmiştir: Nora Şeni, «Ville ottomane et représentation du corps féminin», *Les Temps Modernes*, Temmuz, Ağustos, 1984 ve *Femmes et Espace dans les Pays Méditerranéens: le Cas de la Turquie*, UNESCO, 1982.

varolma biçimlerini düzenleyen bir dizi ferman çıkarıldı. Şehrin başlıca otoriteleri (kadı, subaşı, yeniçeri ağası gibi), bu fermanlar gereğince kadınların veya biçimlerinden eşarp uzunluklarına, kumaş türlerine varıncaya kadar herşeylerini izlemekle yükümlüydüler. Geleneğin boyutlarını aşan ferace genişlikleri, yaşamak şeffaflıkları fermanlarla kırılıyor; kadınların sokağı, taşlıları, dükkânları kullanma şekilleri, şehirle ilişkileri «mutad-kadim»e göre belirleniyordu:

«Eyüp kadısına hüküm ki Mektub gönderip Camii Kebir mahallesinde (...) kaymakçı dükkânlarına bazı nisa taifesi kaymak yemek bahanesile girüb oturub namahremler cem olup hilafı şer' vaz ve teaddileri vardır deyu müslimler haber verdiklerin bildirmişsin. İmdi şer'i şerife muhalif bu asıl hususlar men ve ref olunmak mühimmatı umuru şerriyedendir. Bu babda ihmal cayız değildir. Buyurdum ki (...) kaymakçı dükkânlarına nisa tayifesinden kaymak yemek bahanesiyle gelân nisa tayifesin getirilmeyüb bu babda dahi dükkân sahiplerine muhkem tenbih ve tekid eyliyüb men ve ref eyliyesin. Badetenbih giru bir dükkâna nisa tayifesi girüb dükkân sahibi men etmiye ol asıl dükkân sahibin getürdüb muhkem tedib eyliyub emri şerifimin icrasında mücid ve mukdim olup ihmalde hazer eyliyesin (...).»²

1573 (hicri 981)

Bu fermanlarla Saray, kadın kılığının boyunu, rengini, kalınlığını belirlerken, bir yandan da kadınların hangi mahallerde, hangi saatte, ne tür arabalara binerek, nereye kadar gidebileceklerini gösteren, cinsiyet ayırımının oluşturduğu ayrı bir şehir coğrafyası geliştireyordu:

«Hassa bostancıbaşıya hüküm ki

Bi fahhili talâ faslı behari bedülâsârın hulûlünden haşi nisvan tayifesinden bazıları tenezzüh ve teferrüc bahanesiyle Üsküdar'dan Kısıklı ve Bulgurlu ve Çamlıca ve Nerdübanlı ve ol havaliye ve bazıları dahi Beykozdan Tokad ve Akbaba ve Derseki ve Yuşanam mahallere arabalar ile gidüp halilül izar keştü gûzar ve enval fezahatü sınavil müstetbi'harakâtı gayri marziyye iclisar eyledikleri yekiynen inha ve ihbar olunduğu cihetden men'ü def'i rütbe i nücubda olmağla İmdi fımabaad tayifi nisvandan teferrüc ve tenezzüh bahanesiyle Üsküdar'dan Kısıklı ve Bulgurlu ve Çamlıca ve Nerdübanlı ve olhavaliye ve kezalık Beykozdan Tokad ve Akbaba varolma biçimlerini düzenleyen bir dizi ferman çıkarıldı. Şehrin ve Direseki ve Yuşa ve etraf ve havalisine araba ve taryiki âhar ile gitmeden men'i ekid ile men'ü ref ve tenbihi lâzım gelenlere gereği gibi tenbih ve tefhime ihtimam ve dikkat ve aleddevam teftiş ve tefahhusda tekayyudü tam eyleyüb hilafı fermanı âlî harekete icтира eyleyanlar ile arabalarını ahzû te'dib ve ta'zir için huzurumuza irsal ihzara bezli vüs'ü kudret ve miktarı zerre tekâsül ve taksirden ittika ve bücanebet eylemen babında ferman âlişan sâdir olmuştur. Buyurdum ki»³

Yasak mesire yerleriyle yasak olmayan sokaklardan oluşan bu cinsel şehir haritası üzerinde, devlet yine kadınların ne tür

(2) Ahmet Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1593-1591)*, İstanbul, 1935, s. 40.

(3) Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul, 1930, s. 175.

vasıtalara, nasıl bineceklerini, hangi günlerde nasıl hareket edeceklerini belirleyen özgün trafik kuralları koyuyordu⁴.

«Peremeciler (kayıklar) kethüdasına hüküm ki Bundan akdem taze avretler ile bazı levendat peremeye girüb gezmesün deyu peremecilere tenbih olmağla fukaradan ihtiyar hatunlar dolmuş pereme ile öte yakaya geçmek istediklerinde ehli ırz tayifesi mâni olub fukarayı rencide eyledikleri istima olunmağın buyurduk ki vardıkda bu babda mukayyed olub fukaradan o makule hatunlar dolmuş pereme ile öte yakaya geçmek istediklerinde kadimden olugelâne muhalif kimesneyi dahi etdirmeyüb bir fukarayı rencide etdirmiyesin (yırtılmış) Şer'i şerife muhalif taze avretler levend tayifesiyle peremeye girüb gezmekten hazer idesin Ve peremecilere tenbih ve tekid (yırtılmış) ve agâh eyliyesin (Peremeciler kethüdasına verildi) Fi 23 1 988 (1580).»⁵

Nitekim 1900'lü yılların başına kadar ulaşım araçlarında kadın erkek ayrımı sürecektir; yazlıklara, adalara giden kadınlar vapurların alt bölümlerinde yolculuk etmek zorunda bırakılacaklardı. Kadınlar kocalarının faytonlarında bile görünmekten alıkonulacaklardı.

Kadın kıyafetlerinin ,ev dışında varolma biçimlerinin fermanlardan geçerek düzenlenmesi, bu sosyal kontrolün niteliği ve boyutlarına ilişkin soruları ortaya çıkarıyor. Nasıl oluyor da devlet, örf ve âdetlerin, genel ahlâk ve yaşama biçimi kurallarının bizatihi oluşturduğu bir sosyal kontrol mekanizmasını yeterli görmeyip, bunları fermanlara bağlama gereğini duyuyordu? Genellikle bireyin aile, mahalle, komşuluk gibi içinde yaşadığı sosyal birimlerin ya da din, moda gibi kurumların ürettiği kural ve baskıları, devlet neden kendi yaptırımcılığı kapsamına sokuyordu? Oysa, aynı fermanlarda görülen odur ki, yerel, özellikle mahalle düzeyinde oluşan baskılar, önemsiz olmaktan çok uzak, mecbur edici niteliktedirler. Nitekim bu fermanlar birçok defa mahalle sakinlerinden gelen şikâyetler ve ihbarların ardından ilân edilirler. Bunun dışında da, devlet, koyduğu yasakların uygulanmasını mahalle müezzine, imamına, yani yerel otoritelere devreder. Her ne kadar Bâb-ı Âli yerel mercilere bu tür kontrol konusunda meşruiyet tanıyor ve onları, otoritesinin uygulanmasında basamak ya da aracı olarak kullanıyorduydu da, buna rağmen devlet kendi normatif kurallarını da doğrudan uyguluyordu. O halde hangi mekanizma merkezi otoriteyi, fertle arasında başka hiçbir aracı kurum yokmuşçasına, kadın bedeninin şehircilik mekânında nasıl sahneye konacağını belirlemeye itiyordu?

Devlet ve fert arasındaki bu şeffaflık üzerine düşünürken, Şerif Mardin, Osmanlı yapısında dinsel - etnik temele dayalı, cemaat esasına göre oluşmuş mahallenin sivil toplum görevlerinden bir kısmını, özellikle kişinin sosyalizasyonunu yüklediğini

(4) Kentte kadın varlığını düzenleyen fermanlar için bir başka kaynak: *Tarih ve Toplum*, No: 3 ve 4, İstanbul, 1984.

(5) Ahmet Refik, *Onaltıncı... s. 40.*

açıklar⁶. Ama bu sosyalizasyonun Osmanlı yapısında varolmayan, devletten özerk, meşru, ara (*intermédiaire*) iktidar yapılarından tasarruf ederek gerçekleştiğini de ekler. Burada, kadın cinselliğini kontrolde etkinliği malûm olan *din* kurumunun Osmanlı'da devletten özerk, meşru ve ara bir iktidar yapısı oluşturup oluşturmadığı sorusunu sormak önemli gözüküyor. Buna verilecek cevap, Osmanlı kent kadınları üzerinde uygulanan kontrolün niteliği, araçları, etkinliği konusunda aydınlatıcı olacaktır.

2. Osmanlı - Türk Toplumunda İslâm* ve Nüfuz Etme Yolları

Osmanlı toplumunda İslâmî kurumlar ve dinsel organlar («*corps ecclésiastique*») doğrudan devlet aygıtına bağlı olup, bu aygıtın içine gömülüdürler. İslâmî anlayış ve uygulayışta dinî hiyerarşi ile devlet arasında zaten varolan organik bağ, Osmanlı'da özellikle sıkı dokunmuştur. Dinsel organlar devlet aygıtının bir parçasıdır. Osmanlı devleti, kendine bağlı İslâmî bir elit oluşturup, kurduğu İslâmî eğitim sisteminin de bu elit tarafından denetlenmesini sağlayarak, dinî hiyerarşiyi «memurlaştırır». Bürokratik karakterli bu dinsel yapının uyguladığı sosyal kontrol, devletinkinden bağımsız değildir. Sünnî - Hanefî resmî din, daha çok merkezî otorite denetiminin bir ifade biçimi olarak varlığını sürdürür. Devletten özerk, merkezî aygıt içine batık olmayan kurumlar geliştirip, onları ayırıştırıp, ihtisaslaştırıp, toplumun çeşitli kademelerinde dallanıp budaklanmalarını sağlayarak, onları o topluma maletme amacını güden bir din değildir.

Türk - Müslüman kitlenin en büyük kısmının mezhebi olan Sünnî - Hanefî uygulamanın Osmanlı'da devletten bağımsız bir iktidar yapısı olarak ortaya çıkmamış olması, kendi özerk kontrolünü kurmaması, Türkiye'de kadınların yaşam koşullarına ilişkin çok önemli sonuçlar doğurmuştur:

(1) Dinsel kontrol ve kurumları, bunların işleyiş mekanizmaları, birey ve dolayısıyla kadın için devlet kadar uzak ve dışsaldır. Gerçi bu kontrol yerel (müezzin, imam) ve çevresel (etnik - dinsel esasa göre düzenlenmiş mahalle gibi) odaklar aracılığıyla; ama ancak devletin bunlara devrettiği meşruiyet ve iktidar sınırları içinde uygulanır.

Böylece Türkiye Cumhuriyeti (Osmanlı'dan miras kalan bir «iradecilik») laikliğini ilân ettiğinde, dini ve hiyerarsisini, onları besleyen, oluşturan tabandan, kurumlaştırıp meşrulaştıran temellerden yoksun bırakır. Devlet, denetimini dinsel araçlarla, araçlarla uygulamayı terk ettiği andan itibaren, dinin toplumsal yönü soluklaşır ve resmî niteliğini kaybeden bu müessesenin sos-

(6) Şerif Mardin, «Super Westernisation in Urban Life in the Ottoman Empire in the Last Quarter of the Nineteenth Century»; *Turkey, Geographical and Social Perspectives*, P. Benedict, E. Tümertekin, F. Mansur (eds.), Leiden, Brill, 1974, içinde.

(*) Burada yalnızca Sünnî - Hanefî resmî din sözkonusu edilmektedir.

yal/kültürel değerler hiyerarşisindeki yeri geriler. Kuşkusuz bu gerileme din ortadan kalkıyor, siliniyor demek değildir. Piyasa mekanizmalarının, Osmanlı'nın çözülmesiyle yerleşmeye başlayan yeni ekonomik düzenin henüz çözmemiş olduğu cemaat yapılarında, yani eski tür mahalle gibi, köy gibi yerel birimlerde kadın cinselliğinin kontrolü, ferdin sosyalizasyonu, yine ve hâlâ dinsel vektörlerin güdümünde gerçekleşmeye devam eder.

(2) Osmanlılarda bu merkezî, dinî kontrol, toplumdaki aracı basamakları açısından az farklılaşmıştır. Toplumun derinliklerine, çeşitli halk gruplarına uzanan, nüfuz eden kurumlar dokusu kurmaktan kaçınmıştır.

(3) Osmanlı/Türk resmî İslâmı, kişinin dinsel kural ve yaptırımları içselleştirmesini («*intériorisation*») gerektirmez. Bu kontrol, uygulanmasında, kişinin, kendinin aracı olmasına ihtiyaç duymaz. Kişisel düzeyde dinsel pratik, tanrısal, vicdansal ve aşkın («*transcendental*») bir merciyle diyalogu şart kılmaz. Kişi nezdinde denetimi uygulayan merci, kişinin kendi olmak zorunda olmadığı gibi, bu merci devlet otoritesi kadar uzak ve dışsal niteliktedir. Vicdan ve bilinci tahrik eden bir Kabil gözü kullanmaz, bu İslâm. Yahudilerdeki gibi tanrıdan sürekli hesap soran ya da Katolik dininde olduğu gibi tanrıya devamlı hesap veren bir alış - veriş müesseseseleştirmez. Günah çıkartma kurumu yoktur. Bu bürokratik resmî dinde kurallar, yasaklar, kişiyi psikolojik, ruhsal düzeyde etkilemek zorunda değildir. Dinin işlediği, damgasını vurmuş olduğu, böyle içsel bir boyutun zayıflığı, Türkiye'de kadınların işini kolaylaştırır. Şöyle ki; reformlarla çözülen «dışsal» (hukuksal, devletsel) birtakım zincirlerden sıyrıldıklarında, dinin ördüğü «içsel» (psikolojik, ruhsal) bağlardan kurtulmak için kendilerine karşı ille de büyük, duygusal («*affectif*») kavgalar vermek zorunda kalmamışlardır. Bu, yeni haklarından yararlanmakta hiçbir engelle karşılaşmadıkları anlamına gelmez. Ancak dinsel bir baskı sisteminin tortusu, izi olarak kişiyi, hafızasını etkileyen bilinçaltı kalımların, Osmanlı/Türk İslâmının yapısı gereği, pek anlamlı olmadığı söylenebilir.

Bu bağlamda, Türk kadınlarını derinlemesine ve «içerden» değil de, fermansal bir dışardanlıkla denetleyen bu «üstyapı»da meydana gelecek değişikliklerin «yüzeyselliğini» ileri sürmek, tartışmaya yeni bir boyut katmaz.